

<https://jhr.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Historical Research

E-ISSN: 2476-3306

Document Type: Research Paper

Vol. 18, Issue 1, No.69, 2026

Received: 10/11/2025 Accepted: 24/01/2026

Economic Diplomacy of Dr. Mossadegh's Government: Transition from Oil Revenues to Foreign Trade Development (1951–1953)

Zahra Talaei Hatam *

Ph.D. in History, Department of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran
ztalaei13@gmail.com

Abstract

This study examines how Dr. Mohammad Mossadegh's government (1951–1953), during a critical period of economic crisis, compensated for severe oil revenue shortages through the expansion of foreign trade, thereby transforming oil dependency into an opportunity for structural economic reform. Using a descriptive–analytical methodology and drawing on unpublished documents from the National Archives, records of the Ministry of Foreign Affairs, and official statistics of the Customs Administration, the research analyzes Iran's foreign trade policies during the oil embargo. The findings indicate that the government implemented an innovative export–import prioritization system, whereby export revenues from each category were allocated exclusively to corresponding imports. Simultaneously, new economic institutions were established, including the Export Development Bank, Chambers of Commerce, and temporary free zones with customs exemptions for domestic products. Furthermore, comprehensive barter agreements with Eastern Bloc and Western European countries—such as the USSR, West Germany, Italy, and Japan—converted cash-based trade into barter arrangements, effectively compensating for foreign currency shortages. In addition, the Point Four Program contributed to agricultural development through extensive well drilling, restoration of traditional qanats, construction of small dams, and agricultural mechanization. Collectively, these measures significantly improved Iran's trade balance during the crisis period and enhanced economic resilience under sanctions.

Keywords: Dr. Mohammad Mossadegh, Dr. Mohammad Mossadegh's Government, Oil Revenues, Iran's Foreign Trade, Non-Oil Exports, Imports.

Introduction

The nationalization of Iran's oil industry on 20 March 1951 marked a turning point in the country's contemporary economic history. This decision provoked comprehensive British sanctions that plunged Iran into an unprecedented foreign currency crisis. The sudden collapse of oil revenues—the primary pillar of the state budget—necessitated immediate and innovative economic responses.

While most historical studies emphasize the political and military dimensions of the 19 August 1953 coup, systematic research on the economic strategies of Mossadegh's government during the crisis years remains limited. This study therefore focuses on Mossadegh's premiership and examines four principal economic strategies: (1) the export–import classification system, (2) institutional development, (3) barter diplomacy, and (4) the Point Four development program.

* Corresponding author

The central research question is: *What strategies and practical measures did Iran adopt for foreign trade management during 1951–1953, and how effective were they?* The analysis is based on official documents and statistical data from the Customs Administration.

Materials and Methods

This study employs a descriptive–analytical approach and relies on unpublished documents from the National Archives of Iran, records of the Ministry of Foreign Affairs, official statistics of the Customs Administration, and contemporary newspapers such as *Etela'at* and *Bakhtar Emruz*.

Research Findings

Mossadegh's four key strategies not only mitigated the foreign currency crisis but also reshaped Iran's foreign trade structure. These strategies included the export–import prioritization system, institutional reform, barter diplomacy, and agricultural development.

Export–Import Prioritization System

The government introduced a two-tier classification system for exports and imports (Tier 1: essential goods; Tier 2: non-essential goods), allocating export revenues from each tier exclusively to the corresponding import category. In 1953, this system expanded into three tiers. This policy ensured the continuous supply of essential goods despite foreign exchange shortages and restricted unnecessary imports, offering an effective model for crisis management in oil-dependent economies.

Institutional Development

Mossadegh's government organized trade policies and established modern and sustainable infrastructure through the Export Promotion and Development Law, the establishment of the Export Development Bank, the creation of chambers of commerce, and the development of free ports. The new framework enhanced coordination among Iranian merchants, strengthened domestic commercial capacity, and improved industrial employment and production by facilitating exports.

Barter Diplomacy

The government established extensive barter trade relations with countries such as the USSR, West Germany, Poland, and Czechoslovakia. These agreements eliminated reliance on foreign currency and sustained foreign trade through direct commodity exchange. Barter diplomacy enabled Iran to bypass Western sanctions and diversify its trading partners, thereby increasing economic resilience.

Agricultural Transformation

Strategic use of Point Four assistance promoted rural development through well drilling, restoration of qanats, dam construction, and agricultural mechanization. These reforms increased agricultural output, strengthened non-oil exports, improved food self-sufficiency, and ensured the economic stability of rural regions.

Discussion of Results and Conclusions

Through integrated management and innovative economic policies, Mossadegh's government transformed the oil embargo from a severe crisis into an opportunity for economic diversification. Key measures included export–import regulation, barter agreements with multiple countries, empowerment of domestic merchants, and agricultural development.

These policies proved effective in stabilizing Iran's trade balance: exports were strategically managed, imports were strictly controlled, and the vacuum created by the loss of oil revenues was partially compensated. The Mossadegh experience demonstrates that Iran's economy, even without full access to oil revenues, possessed the capacity to meet foreign exchange needs through non-oil exports and productive sector activation.

Despite structural limitations and external pressures, Mossadegh's multifaceted economic diplomacy highlights the potential of export diversification and innovative trade management as practical strategies for monocrop economies facing international sanctions.

دیپلماسی اقتصادی دولت دکتر مصدق: گذار از درآمدهای نفتی به توسعه تجارت خارجی (۱۳۳۰-۱۳۳۲)

زهرا طلایی حاتم* ، دکترای تخصصی گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران
ztalaei13@gmail.com

چکیده

با ملی شدن صنعت نفت و بروز اختلاف میان ایران و انگلستان، دولت انگلستان با ادعای مالکیت بر نفت ایران، از فروش نفت این کشور جلوگیری کرد. در واکنش به این وضعیت، دولت دکتر مصدق برای حفظ استقلال سیاسی و کاهش وابستگی مالی به نفت، تصمیم گرفت بودجه دولت را تا حد امکان از مسیرهایی غیر از درآمدهای نفتی تأمین کند. بر این اساس، سیاست افزایش صادرات غیرنفتی و کاهش واردات غیرضروری در دستور کار برنامه‌های اقتصادی این دولت قرار گرفت و اقدام‌هایی برای بهبود تجارت خارجی کشور انجام شد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با تکیه بر اسناد منتشرنشده آرشیو ملی ایران، اسناد وزارت امور خارجه و آمارهای رسمی اداره کل گمرک، به بررسی و تحلیل اقدام‌های دولت در زمینه بهبود تجارت خارجی می‌پردازد. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که اقدام‌هایی چون توسعه تولیدات داخلی، طبقه‌بندی کالاهای وارداتی و صادراتی، ایجاد نهادهای تسهیلگر و گسترش روابط پایاپای با دیگر کشورها، به افزایش صادرات غیرنفتی و بهبود تراز تجاری در دوره مورد مطالعه انجامید. مقایسه آمار گمرکی این دوره گویای آن است که این سیاست‌ها تا حدی در جبران کاهش درآمدهای نفتی موفق بود؛ در نتیجه، دولت دکتر مصدق در شرایط بحران اقتصادی توانست بودجه کشور را بدون اتکا به درآمدهای نفتی مدیریت کند و تجربه‌ای مهم در بهره‌گیری از ظرفیت‌های غیرنفتی اقتصاد ایران بر جای گذارد.

واژه‌های کلیدی: دکتر محمد مصدق، دولت دکتر مصدق، درآمدهای نفتی، تجارت خارجی ایران، صادرات غیرنفتی، واردات.

۱. مقدمه

ایرانیان از دیرباز با کشورهای دیگر، روابط تجاری داشته‌اند و این روابط متناسب با وضعیت سیاسی و اقتصادی هر دوره دستخوش دگرگونی شده است. تا قبل از اکتشاف نفت، صادرات ایران بیشتر شامل محصولات خام غیرنفتی و واردات آن نیز بیشتر شامل کالاهای ساخته‌شده کشورهای صنعتی بود. از زمان اکتشاف نفت در اواخر قاجاریه، ایران به تدریج به صادرات نفت وابسته شد. افزایش درآمدهای ارزی ناشی از فروش نفت، واردات کالا را گسترش داد و در مواقعی به تولیدات داخلی آسیب رساند؛ در نتیجه، چون بخش‌های دیگر اقتصاد، همگام با رشد درآمدهای نفتی پیش نرفت، اقتصاد ایران به مرور ویژگی اقتصاد تک‌محصولی پیدا کرد.

پس از ملی شدن صنعت نفت، که با تلاش‌های دکتر مصدق و جبهه ملی تحقق یافت، اختلافات ایران و انگلستان تشدید شد. دولت انگلستان در واکنش، علاوه بر جلوگیری از فروش نفت ایران، تحریم‌های اقتصادی دیگری نیز علیه کشور اعمال کرد. دولت دکتر مصدق برای جبران کمبود درآمدهای نفتی، طرحی را دنبال کرد که در ادبیات سیاسی آن دوره به «اقتصاد بدون نفت» شهرت یافت؛ براساس این رویکرد قرار بود تا حد ممکن هزینه‌های دولت از منابع غیرنفتی تأمین شود. هدف اصلی، تشویق صادرات غیرنفتی و کاهش وابستگی بودجه به فروش نفت از طریق افزایش تولیدات داخلی، توسعه صادرات غیرنفتی و محدود کردن واردات کالاهایی بود که امکان تولید آن‌ها در داخل کشور وجود داشت. در این چهارچوب، این پژوهش به بررسی اقدام‌ها و سیاست‌های دولت ملی در راستای بهبود تجارت خارجی ایران می‌پردازد.

وضعیت تجارت خارجی ایران در دوره دولت

دکتر مصدق در شماری از آثار در کانون توجه قرار گرفته است. رجبی (۱۳۹۴) در کتاب *اقتصاد تحریم نفت: جدال بر سر تجربه مصدق* مجموعه‌ای از مقالات اقتصاددانان را درباره پیامدهای اقتصادی ملی شدن نفت و ارزیابی سیاست‌های دولت مصدق در برابر تحریم‌ها گردآوری و ترجمه کرده است. کتاب *اقتصاد ایران در دوران دولت ملی* نوشته فرشاد مؤمنی و بهرام نقش تبریزی (۱۳۹۴) دستاوردهای اقتصادی این دولت را در حوزه‌های کشاورزی، صنایع و معادن، بازرگانی خارجی و تعادل بودجه تحلیل می‌کند. مسئله نفت و سیاست اقتصاد بدون نفت، در فصلی از کتاب *مصدق و نبرد قدرت در ایران* اثر همایون کاتوزیان (۱۳۷۲) نیز بررسی شده و نویسنده در آن، با اشاره به مشکلات اقتصادی کشور، به تحلیل سیاست‌های مالی و پولی دولت پرداخته است.

در این آثار، نویسندگان ضمن تحلیل وضعیت سیاسی و اقتصادی کشور، به تجارت خارجی این دوره نیز توجه کرده‌اند؛ اما نقش سیاست‌های مشخص این دولت در حوزه تجارت خارجی، با اتکا به اسناد آرشیوی و آمارهای گمرکی، به‌طور مستقل واکاوی نشده است. این پژوهش برای نخستین بار، با استفاده از اسناد و منابع آرشیوی و آمارهای اداره کل گمرک، به‌طور متمرکز اقدام‌ها و فعالیت‌های دولت دکتر مصدق را در راستای بهبود وضعیت تجارت خارجی ایران بررسی می‌کند و در پی پاسخ به این پرسش است: «دولت ایران در سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۳۰، چه راهبردها و اقدام‌های عملی را برای ساماندهی تجارت خارجی در پیش گرفت و این اقدام‌ها تا چه اندازه در تحقق این هدف مؤثر بود؟». همچنین، فرضیه اصلی پژوهش آن است که «دولت دکتر مصدق با اجرای مجموعه‌ای از سیاست‌های به هم پیوسته، از جمله

طبقه‌بندی کالاهای تجاری، ایجاد نهادهای تسهیلگر، مانند بانک توسعه صادرات، گسترش روابط پایاپای و حمایت از تولید داخلی، توانست تراز تجارت غیرنفتی را بهبود بخشد و بخشی از پیامدهای اقتصادی تحریم نفتی را مدیریت کند.

در ادامه، ابتدا مهم‌ترین اقدام‌های دولت در حوزه بهبود تجارت خارجی بررسی می‌شود و سپس تأثیر آن‌ها بر بازرگانی خارجی ایران ارزیابی خواهد شد.

۲. افزایش صادرات و کاهش واردات غیرضروری

یکی از ویژگی‌های بارز این دوره، تأثیر مستقیم اوضاع سیاسی جامعه بر تصمیم‌گیری‌های اقتصادی دولت بود. در اوایل کار، این تأثیر چندان آشکار نبود. سال ۱۳۳۰ آغاز فعالیت دولت دکتر مصدق و هم‌زمان آغاز مذاکرات با انگلستان از اردیبهشت‌ماه بود. در این زمان هنوز امکان سازش میان دو طرف وجود داشت. دولت انگلستان با اعزام هیئت‌های گوناگون در پی حفظ منافع خود در ایران بود و دولت ایران نیز قطع درآمد نفت را موقتی تلقی می‌کرد و به حل و فصل بحران امید داشت.

طبق مقررات قانون انحصار بازرگانی خارجی ایران و اصلاحات آن، تجارت خارجی کشور در انحصار دولت قرار داشت و اختیار واردات و صادرات تمامی محصولات طبیعی و صنعتی و تعیین میزان آن‌ها به دولت واگذار شده بود. دولت می‌توانست امتیاز واردات کالاهای خارجی را با شرایط معین و مطابق مقررات خاص به اشخاص و بنگاه‌های بازرگانی واگذار کند (خلیلی‌خو، ۱۳۷۳، ۱۸۹). در این راستا در ابتدای هر سال فهرست کالاهای وارداتی مجاز را منتشر می‌کرد. صادرات کالاهای طبیعی و صنعتی تولید داخل نیز آزاد بود، جز در مواقعی که دولت خود متصدی صادرات

می‌شد یا آن را به اشخاص یا بنگاه‌های خاص واگذار می‌کرد یا برای بعضی اقلام، ممنوعیت یا محدودیت می‌گذاشت (فرجام‌نیا، ۱۳۹۲، ص. ۵۳، آمار سال ۱۳۳۰). این ساختار، زمینه استفاده از سهمیه‌بندی و مدیریت ارز را به‌عنوان ابزار اصلی تنظیم تجارت خارجی در اختیار دولت قرار داد.

تحولات سیاسی سال ۱۳۳۰ سبب تجدیدنظر در سهمیه‌بندی صادرات و واردات شد. در شهریورماه این سال، دولت انگلستان موافقت‌نامه تبدیل لیره به دلار را لغو و تسهیلات انتقال لیره به سایر کشورها را متوقف کرد (مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۱، ش. ۱۲۲ و ۷۶/۱۲۳). طبق قرارداد پولی ایران و انگلستان که تا اواخر آبان ۱۳۳۰ اعتبار داشت، هرگاه اجناس مورد نیاز ایران از کشورهای گروه لیره به دست نمی‌آمد و دولت ناگزیر از خرید از کشورهای گروه دلار می‌شد، بانک انگلیس موظف بود لیره‌های ایران را به دلار تبدیل کند (بسوی آینده، ۱۳۳۰، ش. ۱/۳۶۷). با لغو این توافق، ایران دیگر به راحتی نمی‌توانست لیره‌های خود را به دلار تبدیل کند و همین موضوع، تأمین کالاهای وارداتی را دشوارتر ساخت و دولت را ناچار به تشدید مدیریت تجارت خارجی کرد.

براساس مقررات جدید انگلستان، پرداخت لیره از حساب ایران تا سقف معینی آزاد بود؛ اما انتقال مبالغ بیشتر و هرگونه انتقال به سایر کشورها برای مقاصد بازرگانی یا غیربازرگانی، منوط به موافقت بانک انگلستان شد؛ در نتیجه، برای واردات بسیاری از کالاها از کشورهایی خارج از حوزه لیره، اعتبارات اسنادی به‌ناچار از طریق لندن گشایش می‌یافت. واردات کالاهای ضروری با رعایت این مقررات تا ۱۲ آذرماه ۱۳۳۰ ادامه داشت؛ اما چون ارز صادراتی پاسخ‌گوی همه نیازهای وارداتی نبود و خطر کمبود

کالاهای ضروری افزایش می‌یافت، در ۵ دی‌ماه براساس تصویب‌نامه هیئت‌وزیران مقرر شد که فقط واردات ۳۶ قلم کالاهای ضروری و واریز برات‌های اسنادی وصولی مربوط به پیش‌از این تاریخ، از محل ارز صادراتی و تحت پروانه عمومی مجاز باشد و گشایش اعتبار برای سایر کالاها منوط به صدور پروانه ویژه شود (مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۱، ش. ۱۲۲ و ۷۶/۱۲۳). به‌این‌ترتیب، بحران ارزی به‌طور مستقیم به محدود کردن دامنه واردات و اولویت‌بخشی به کالاهای ضروری منجر شد.

در سال ۱۳۳۱، که تنها سال کامل نخست‌وزیری دکتر مصدق بود، مذاکرات با انگلستان به نتیجه مطلوب نرسید و کشور با بحران اقتصادی عمیق‌تری روبرو شد. دولت برای مقابله با مشکلات داخلی ناگزیر به اتخاذ تصمیم‌های جدی‌تری شد. دکتر مصدق با تکیه بر قانون اعطای اختیارات مصوب ۲۰ مردادماه ۱۳۳۱، قوانینی در جهت افزایش تولیدات داخلی، تأمین نیازهای وارداتی و توسعه صادرات وضع کرد. نخستین گام در این زمینه، تغییر در سهمیه‌بندی واردات و صادرات و استفاده نظام‌مندتر از ارز حاصل از صادرات بود تا موازنه بازرگانی و ارزی تا حد ممکن حفظ شود.

براساس مقررات جدید، کالاهای وارداتی سال ۱۳۳۱ بسته به اهمیت و ضرورت مصرف به دو طبقه تقسیم شد. کالاهای صادراتی نیز برحسب اهمیت و میزان نیاز به تشویق، به دو طبقه اول و دوم دسته‌بندی شد و ارز حاصل از فروش هر طبقه به واردات کالاهای همان طبقه اختصاص یافت (ساکما^۱، ۱۳۳۱، ۰۹۰۲۹۳-۳۲/۲۴۰). به این معنا که بهای کالای وارداتی طبقه اول باید از محل گواهی‌نامه ارز صادراتی

طبقه اول و بهای کالای وارداتی طبقه دوم از محل ارز صادراتی همان طبقه پرداخت می‌شد. برای تأمین بهتر کالاهای ضروری، واردکنندگان می‌توانستند برای واردات کالاهای طبقه اول، از گواهی‌نامه فروش ارز صادراتی طبقه دوم نیز استفاده کنند؛ اما استفاده از ارز حاصل از صادرات طبقه اول برای پرداخت بهای واردات طبقه دوم مجاز نبود (مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۱، ش. ۱۲۲ و ۹۲/۱۲۳).

منظور از کالاهای صادراتی طبقه اول، کالاهایی بود که در بازار جهانی تقاضای بیشتری داشت و به‌راحتی به فروش می‌رسید، مانند پوست، پنبه، برنج، تریاک، کتیرا و اقلام مشابه. کالاهای صادراتی طبقه دوم، محصولات بود که فروش آن‌ها در بازارهای خارجی مستلزم تلاش و پیگیری بیشتری از سوی صادرکننده بود. در بخش واردات، کالاهای درجه اول شامل اقلام مورد نیاز زندگی روزمره، مانند شکر و دارو، و نیز کالاهایی بود که استمرار فعالیت اقتصادی و صنعتی کشور به آن‌ها وابسته بود، نظیر مواد شیمیایی، ماشین‌آلات صنعتی و کشاورزی. کالاهای وارداتی طبقه دوم، کالاهایی بودند که اقتصاد کشور به‌مراتب کمتر از طبقه اول به آن‌ها نیاز داشت، مانند خودروهای سواری، لوازم برقی و انواع کالاهای لوکس (پوریا، ۱۳۹۷، ۵۲۴-۵۲۵). این تفکیک، جهت‌گیری دولت را در اولویت دادن به واردات کالاهای ضروری و سرمایه‌ای و محدود کردن واردات کالاهای لوکس و کم‌اهمیت نشان می‌دهد.

در آغاز سال ۱۳۳۲، بن‌بست دوباره مذاکرات نفت بر سهمیه‌بندی واردات و صادرات نیز اثر گذاشت و مقررات سخت‌گیرانه‌تری برقرار شد. در این سهمیه‌بندی، حجم واردات به‌طور چشمگیری کاهش یافت و از ورود کالاهایی که مشابه آن‌ها در داخل

^۱ سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.

شد که در ادامه به مهم‌ترین آن‌ها پرداخته می‌شود.

۳. مصوبه‌های تشویق و توسعه صادرات

پس از شکست مذاکرات نفت و بروز بحران‌های اقتصادی، دکتر مصدق با استناد به اختیارات قانونی خود لوایح بسیاری را برای افزایش صادرات کشور وضع کرد تا با گسترش صادرات غیرنفتی، بخشی از کمبود درآمدهای نفتی جبران شود. در ادامه، مهم‌ترین مصوبه‌های دولت برای بهبود وضعیت صادرات کشور بررسی می‌شود.

۳-۱. تأسیس بانک توسعه صادرات:

یکی از نهادهایی که براساس قانون اختیارات دکتر مصدق ایجاد شد، بانک توسعه صادرات بود. هدف اصلی از تأسیس این بانک، بهبود وضعیت صادرات کشور و تسهیل فعالیت صادرکنندگان بود. سرمایه اولیه بانک یادشده ۵۵۰ میلیون ریال تعیین شد که ۳۳۰ میلیون ریال آن را بانک ملی ایران، ۱۱۰ میلیون ریال را شرکت سهامی بیمه ایران و ۱۱۰ میلیون ریال را سازمان برنامه تأمین کردند. وظیفه اصلی بانک، تشویق و توسعه صادرات، تطبیق انواع مواد صادراتی با استانداردهای بین‌المللی، راهنمایی صادرکنندگان برای یافتن بازارهای فروش در خارج و کمک به ارتقای کیفیت کالاهای صادراتی کشور بود. در اجرای این وظایف، بانک مجاز بود:

۱- به اشخاص یا مؤسساتی که محصولات ایران را صادر می‌کردند، اعتبار و کمک مالی اعطا کند (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۷۷۶۱۶-۱۶۸/۲۴۰)؛

۲- به اشخاص یا مؤسساتی که محصولات ایران را برای صدور آماده کرده یا آن‌ها را به مواد ساخته یا نیمه‌ساخته تبدیل می‌کردند یا با نمونه‌های بین‌المللی تطبیق می‌دادند، یاری رساند؛

تولید می‌شد، جلوگیری به عمل آمد؛ در مقابل، تسهیلات بیشتری برای افزایش صادرات کشور و تشویق صادرکنندگان پیش‌بینی شد (اطلاعات، ۱۳۳۱ ش. ۱۰/۸۰۴۷). در مقررات جدید، تمامی واردات برحسب اهمیت و ضرورت مصرف به سه طبقه تقسیم و اقلام هر طبقه با اعداد ۱، ۲ و ۳ مشخص شد. کالاهای صادراتی نیز برحسب اهمیت و نیاز به تشویق به سه طبقه تقسیم شد و ارز حاصل از فروش هر طبقه در وهله نخست به واردات همان طبقه اختصاص یافت. تبصره‌ای نیز اجازه می‌داد برای واردات کالاهای طبقه اول از گواهینامه ارز صادراتی طبقه دوم و سوم و برای واردات کالاهای طبقه دوم از گواهینامه ارز صادراتی طبقه سوم استفاده شود؛ اما عکس آن مجاز نبود؛ یعنی ارز حاصل از فروش کالاهای طبقه اول نمی‌توانست برای پرداخت بهای کالاهای طبقه دوم و سوم به کار رود (مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۲، ش. ۱۳۴ و ۹۲/۱۳۵). این ترتیب، سلسله‌مراتبی از اولویت‌ها در مصرف ارز ایجاد می‌کرد که در رأس آن تأمین مداوم کالاهای ضروری قرار داشت.

بررسی سهمیه‌بندی واردات و صادرات در سال‌های ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ نشان می‌دهد که دولت می‌کوشید با هدایت بازرگانان، از واردات کالاهای طبقه دوم و سوم -که نیاز کمتری به آن‌ها وجود داشت- بکاهد و تأمین کالاهای ضروری طبقه اول را در اولویت قرار دهد. مشروط کردن واردات کالاهای درجه دوم و سوم به صادرات کالاهای هم‌نوع، دامنه واردات غیرضروری را محدود ساخت و در شرایط بحران ارزی مسیر واردات را به سمت نیازهای اصلی کشور هدایت کرد. هم‌زمان، افزایش صادرات در دستور کار قرار گرفت و در کنار تقویت تولیدات داخلی، مجموعه‌ای از قوانین برای بهبود وضعیت صادرات و تشویق صادرکنندگان وضع

۳- بر تطبیق کالاهای صادراتی با نمونه‌های استاندارد نظارت کرده و در بسته‌بندی، حمل و توزیع آن‌ها دخالت تخصصی داشته باشد؛

۴- انبارهای رسمی مطابق استانداردهای بین‌المللی ایجاد کند (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۷۷۶۱۶-۱۶۹/۲۴۰).

پیش‌از تأسیس این بانک، دولت از طریق بانک ملی ایران و دیگر بانک‌های دولتی کمک‌هایی مانند اعطای پیش‌پرداخت در برابر اسناد حمل، پرداخت مساعده برای اعتبارات خارجی و مساعدت در جمع‌آوری و تهیه کالا به صادرکنندگان ارائه می‌کرد (خامه‌ای، ۱۳۷۵، ص. ۱۰۵). با ایجاد بانک توسعه صادرات، این اقدام‌ها در نهادی تخصصی متمرکز شد و امکان افزایش و هدفمندتر کردن حمایت‌های دولتی از صادرکنندگان فراهم آمد؛ موضوعی که نشان می‌دهد دولت به‌جای اتکای صرف بر درآمد نفت، به‌دنبال ایجاد چهارچوب‌های اداری برای توسعه صادرات بود.

۲-۳. لایحه قانونی تشویق و توسعه صادرات:

«لایحه قانونی تشویق صادرات» در دی‌ماه ۱۳۳۱ تصویب شد. براساس این قانون، صادرات کشور از پرداخت هرگونه عوارض داخلی معاف شد و انجمن‌های شهر نیز اجازه نداشتند به‌هیچ‌عنوان از کالاهای صادراتی عوارض دریافت کنند (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۷۷۶۱۶-۱۱۸/۲۴۰). همچنین برای عوارضی که در ازای انجام خدمات یا استفاده از تأسیسات دولتی از کالاهای صادراتی گرفته می‌شد، بین ۱۵ تا ۶۰ درصد تخفیف در نظر گرفته شد (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۹۰۲۹۳-۲۰/۲۴۰). این معافیت‌ها هزینه صادرات را کاهش می‌داد و انگیزه اقتصادی لازم برای افزایش صدور کالا را تقویت می‌کرد. ماده ۳ لایحه به

معافیت‌های مالیاتی برای شرکت‌های صادراتی اختصاص داشت. مطابق این ماده، شرکت‌هایی که فعالیت خود را به صدور یک یا چند نوع کالای صادراتی محدود می‌کردند و در این راستا تأسیسات فنی و تخصصی به وجود می‌آوردند، بنابه تشخیص وزارت اقتصاد ملی از مزایای زیر بهره‌مند می‌شدند:

(الف) شرکت‌های صادراتی که پس‌از تصویب قانون تشکیل می‌شدند، از تاریخ آغاز بهره‌برداری به مدت دو سال از پرداخت مالیات‌بردرآمد معاف بودند؛

(ب) هرگونه لوازم بسته‌بندی و جعبه‌سازی مورد نیاز صادرات از پرداخت حقوق و عوارض گمرکی معاف شد (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۷۷۶۱۶-۱۱۸/۲۴۰)؛

(ج) ماشین‌های پنبه‌پاک‌کنی، پشم‌شویی، منگنه‌های عدل‌بندی، دستگاه‌های ضدغفونی، ماشین‌های کنسروسازی، قوطی‌سازی، میوه‌خشک‌کنی، ماشین‌های بوجاری غلات و حبوبات و تمیز کردن و رقم‌بندی آن‌ها و سایر ماشین‌آلات مشابه که برای بهبود نوع کالا، اصلاح شیوه رقم‌بندی و بسته‌بندی و مرغوب‌تر کردن محصول وارد کشور می‌شد، از پرداخت هر نوع حقوق و عوارض ورودی معاف بودند.

طبق آخرین ماده لایحه، دولت مجاز بود به کسانی که برای صدور کالایی که تا آن زمان سابقه صادرات نداشت، تأسیساتی در کشور به وجود می‌آوردند، امتیاز انحصار صدور آن کالا را در حوزه محدود و برای حداکثر ده سال واگذار کند (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۷۷۶۱۶-۱۱۹/۲۴۰؛ مختاری اصفهانی، ۱۳۹۶، ص. ۱۶-۱۷؛ اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۴/۷۸۹۸). این امتیاز می‌توانست سرمایه‌گذاران را به ورود به حوزه‌ای کالاهای جدید و متنوع‌سازی صادرات تشویق کند. پس‌از تصویب لایحه، طرح آئین‌نامه اجرای آن به

مجلس ارائه شد. براساس این آئین‌نامه، اداره کل گمرک، بنگاه راه‌آهن دولتی، اداره کل بندرها و کشتیرانی و سایر مؤسسات دولتی مرتبط با صادرات، موظف بودند مصوبه‌های مربوط به تخفیف‌ها را از طریق وزارتخانه‌های خود به تصویب هیئت‌وزیران برسانند. شرکت‌های صادراتی مشمول ماده ۳ نیز برای بهره‌مند شدن از مزایا، باید پروانه بازرگانی خارجی را طبق آئین‌نامه دریافت می‌کردند (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۷۷۶۱۶-۲۴۰/۱۸۰/۲۴۰). سرانجام، هیئت‌وزیران در جلسه ۱۷ اسفند ۱۳۳۱ آیین‌نامه اجرای لایحه قانونی تشویق صادرات را تصویب کرد (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۷۷۶۱۶-۲۴۰/۱۷۸/۲۴۰).

این مجموعه از مشوق‌ها، صادرات غیرنفتی را سودآورتر می‌کرد و نشان می‌داد دولت آگاهانه می‌خواهد پایه‌های غیرنفتی اقتصاد را تقویت کند. در عمل، این سیاست‌ها با کاهش هزینه‌ها و ریسک صادرات، صادرکنندگان را به گسترش فعالیت و ورود به حوزه‌های جدید ترغیب می‌کرد.

۳-۳. لایحه قانونی اطاق‌های بازرگانی

قدیمی‌ترین اطاق بازرگانی در ایران «اتاق بازرگانی تهران» بود که در سال ۱۳۰۷ براساس مصوبه هیئت‌وزیران تشکیل شد و در سال‌های ۱۳۰۹ و ۱۳۲۱ قوانین آن اصلاح شد (استادوخ، ۴۸-۱۱-۲۶-۱۳۳۱؛ مجله بانک ملی، ۱۳۳۱، ش. ۵۰/۱۳۲). در دولت مصدق به منظور اصلاح و بهبود امور اقتصادی، هدایت دیدگاه‌های اقتصادی بازرگانان، توسعه روابط بازرگانی با سایر کشورها، ایجاد همکاری نزدیک میان جامعه بازرگانان و اصناف بازرگانی و همچنین تعامل مؤسسات بازرگانی و اقتصادی کشور با وزارت

اقتصاد ملی، تأسیس اطاق بازرگانی در تهران و شهرهای مهم تجاری کشور در دستور کار قرار گرفت (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۷۷۶۱۶-۲۴۰/۱۵۹).

وظایف اطاق‌های بازرگانی به‌طور خلاصه عبارت بود از:

- ۱- تهیه و ارسال اطلاعات درباره اوضاع بازرگانی، صنعتی و اقتصادی به وزارت اقتصاد ملی؛
- ۲- اظهارنظر درباره وضعیت بازرگانی، صنعتی و اقتصادی و ارائه راه‌های اصلاح و توسعه آن و تنظیم گزارش‌های سالانه برای وزارت اقتصاد ملی؛
- ۳- تأسیس دفتر اطلاعات و آمار بازرگانی و ارائه اطلاعات داخلی و خارجی به بازرگانان؛
- ۴- تنظیم کتاب سالیانه اسامی بازرگانان و مشخصات فعالیت آن‌ها و انتشار نشریات بازرگانی؛
- ۵- همکاری با دولت در اجرای اقدام‌های اقتصادی و ارائه توضیحات لازم در مواقعی که از اطاق خواسته می‌شد؛
- ۶- انجام وظایف بازرگانی که براساس مقررات جداگانه از سوی دولت به اطاق واگذار می‌شود؛
- ۷- صدور گواهی‌های مربوط به امور بازرگانی در حدود صلاحیت اطاق؛
- ۸- مشارکت در تأسیس بورس‌ها با همکاری و نظارت دولت (ساکما، ۱۳۳۱، ۰۷۷۶۱۶-۲۴۰/۱۶۲؛ مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۱، ش. ۸۵۰/۱۳۲). اطاق‌های بازرگانی از این طریق به حلقه ارتباطی بین دولت و جامعه بازرگانان تبدیل می‌شدند و می‌توانستند با انتقال اطلاعات و طرح مطالبات تجار، سیاست توسعه صادرات را واقع‌بینانه‌تر و اجرایی‌تر کنند.

۳-۴. تصویب‌نامه بندرهای آزاد

در سال ۱۳۲۸ تصویب‌نامه‌ای صادر شده بود که

^۱ اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه.

و اداری انجام شود و از این جهت می‌توانست هزینه مبادلات را کاهش دهد و به رونق فعالیت‌های بازرگانی کمک کند.

همان‌طور که دیده شد، مجموع مصوبه‌هایی که دولت در این دوره کوتاه به تصویب رساند و یا اجرای آن‌ها را بر عهده گرفت، نشان‌دهنده تلاشی آگاهانه برای کاهش وابستگی فزاینده اقتصاد ایران به درآمدهای نفتی و تقویت سایر بخش‌های تولیدی و صادراتی است. استفاده از ابزارهایی چون بانک تخصصی صادرات، معافیت‌های مالیاتی و تعرفه‌ای، سازمان‌دهی اطاق‌های بازرگانی و تأسیس بندر آزاد، مجموعه‌ای از مشوق‌ها و نهادها پدید آورد که می‌توانست صادرات غیرنفتی را سودآورتر کند و تا حدی اقتصاد کشور را از اتکای صرف بر فروش نفت خام به سمت صادرات متنوع‌تر سوق دهد. با این همه، کوتاه بودن دوره زمامداری دولت مصدق و تحولات سیاسی پس از آن، امکان ارزیابی آثار بلندمدت این سیاست‌ها و تداوم کامل اجرای آن را فراهم نکرد.

۴. افزایش تولیدات داخلی

افزایش صادرات و کاهش واردات کشور ارتباط نزدیکی با بهبود تولیدات کشاورزی داشت؛ بیشتر کالاهای صادراتی ایران را عموماً محصولات کشاورزی و دامداری مانند برنج، پنبه، کتیرا، خشکبار، پشم و روده تشکیل می‌داد و حتی فرش نیز با دامداری ارتباط مستقیم داشت؛ بنابراین توسعه صادرات و کاهش واردات بدون رشد تولیدات زراعی و دامی ممکن نبود؛ برای نمونه، یکی از اقلام مهم وارداتی در این دوره گندم بود و دولت برای کاهش واردات و تأمین نیازهای داخلی، ناگزیر بود تولید این محصول را افزایش دهد (خامه‌ای، ۱۳۷۵، ص. ۱۲۹). از سوی دیگر،

براساس آن، ورود کالاهایی که برای عمران و آبادی کشور مفید تشخیص داده می‌شد، برای مدت معینی آزاد و از پرداخت حقوق و عوارض گمرکی معاف بود. در مهرماه ۱۳۳۱، هیئت‌وزیران به منظور رونق بخشیدن به معاملات بازرگانی و جلوگیری از رکود تجارت، این تصویب‌نامه را بار دیگر تأیید و وزارت کشور را مأمور تشکیل کمیسیونی برای اجرای آن کرد (اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۸/۷۹۳۱). کمیسیون گفته‌شده پس از جلسات متعدد، بندر بوشهر را به عنوان بندر آزاد برگزید و (اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۱/۷۹۷۱) لایحه قانونی تأسیس بندر آزاد در تیرماه ۱۳۳۲ به تصویب دولت رسید. طبق مقررات این لایحه، دولت اجازه یافت در بخشی از محوطه بندر بوشهر که با حصار از سایر قسمت‌ها جدا می‌شد، بندر آزاد تأسیس کند. حدود این محوطه را باید اداره کل گمرک و اداره کل بندرها و کشتیرانی تعیین می‌کرد و نقشه کامل آن از سوی وزارت راه و وزارت دارایی به دولت پیشنهاد و پس از تصویب اجرا می‌شد. مطابق ماده ۳، محوطه بندر آزاد از مقررات زیر معاف بود:

الف) حقوق و عوارض گمرکی؛

ب) مقررات سهمیه سالیانه و قوانین بازرگانی مربوط به آن؛

ج) قوانین و مقررات ارزی (به تشخیص کمیسیون ارز و تصویب دولت)؛

د) حقوق و عوارض مربوط به خرید و فروش کالا در داخل کشور؛

ه) قوانین تثبیت قیمت‌ها، منع احتکار و مقررات شهرداری (مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۲، ش. ۱۳۷ و ۳۰۲-۳۰۱/۱۳۸).

بندر آزاد، به این ترتیب، فضایی فراهم می‌کرد که در آن نقل و انتقال کالا با کمترین محدودیت تعرفه‌ای

با افزایش تولیدات کشاورزی، مازاد محصول می‌توانست به صادرات اختصاص یابد و ارزش حاصل از آن برای تأمین کالاهای ضروری وارداتی به کار رود؛ ازاین‌رو، دولت گام‌های مؤثری برای افزایش تولید کشاورزی و حمایت کشاورزان برداشت.

در این راستا، دولت با کمک سازمان همکاری فنی (اصل چهار ترومن) که در آن زمان با ایران همکاری می‌کرد، به حفر چاه‌ها، احداث قنات‌ها و سدها و مکانیزه کردن کشاورزی مبادرت ورزید (روزنامه باختر امروز، ۱۳۳۰، ش. ۱/۷۶۰). همچنین، در زمینه مبارزه با آفات گیاهی، تهیه بذر مرغوب، اصلاح نژاد دام‌ها (روزنامه باختر امروز، ۱۳۳۰، ش. ۴/۷۶۳؛ روزنامه باختر امروز، ۱۳۳۱، ۲/۷۷۹) و آموزش شیوه‌های نوین کشاورزی (روزنامه اطلاعات، ۱۳۳۲، ش. ۹/۸۸۱؛ روزنامه باختر امروز، ۱۳۳۲، ش. ۸/۱۱۱۲) اقدام‌هایی صورت گرفت؛ برای نمونه پس از آنکه محصولات کشاورزی آذربایجان در سال ۱۳۳۰ دچار آفت‌زدگی شد، دولت آمریکا طی یادداشتی از محل اصل چهار ترومن آمادگی خود را برای کمک بذری اعلام کرد و دولت ایران با هدف بهبود وضع کشاورزان و افزایش سطح کشت، ضمن استقبال از این پیشنهاد، برای مناطق دیگری همچون خراسان، گرگان و ورامین نیز درخواست مساعدت بذری کرد (استادوخ، ۱۳۳۰-۴-۴-۵۳).

دکتر مصدق به ارتباط میان افزایش تولید کشاورزی و بهبود اوضاع اجتماعی و اقتصادی روستاییان توجه داشت؛ ازاین‌رو در سال ۱۳۳۱، با استناد به قانون اختیارات خود، «لایحه قانونی الغاء عوارض در دهات» و «لایحه قانونی ازدیاد سهم کشاورزان و سازمان عمرانی کشاورزی» را به تصویب رساند. به‌موجب لایحه نخست، مالک تنها مجاز بود

بهره مالکانه مرسوم را دریافت کند و حق نداشت عوارض اضافی از کشاورز بگیرد یا برای امور شخصی خود، زارعان را به کار وادار کرده و از عوامل زراعت و اموال آن‌ها استفاده کند (تواناییان فرد، ۱۳۶۲، ص. ۲۱۵). براساس لایحه ازدیاد سهم کشاورزان، مالکان همچنین موظف بودند ۲۰ درصد از سهم مالکانه خود را به دولت بپردازند تا ۱۰ درصد آن به کشاورزان بازگردانده و ۱۰ درصد دیگر صرف عمران روستاها شود (تواناییان فرد، ۱۳۶۲، ص. ۲۰۱). این دو لایحه، بخشی از مشکلات زارعان را کاهش می‌داد و انگیزه آنان را برای افزایش تولید و سرمایه‌گذاری در کشاورزی تقویت می‌کرد.

از دیگر اقدام‌های دولت در بخش کشاورزی، تقویت بنیه مالی کشاورزان از طریق ارائه تسهیلات و حمایت‌های مالی بود. در مردادماه ۱۳۳۰، از محل ذخیره پشتوانه ارزی، مبلغ ۱۰۰ میلیون ریال برای اعطای وام به کشاورزان در اختیار بانک کشاورزی قرار گرفت (ساکما، ۱۳۳۰، ۲۷۱۶۵-۴۵۲/۲۴۰؛ خامه‌ای، ۱۳۷۵، ص. ۱۴۳). بانک کشاورزی این اعتبار را با توجه به نیاز مناطق مختلف میان کشاورزان توزیع کرد؛ برای مثال، به‌منظور توسعه آبیاری و کشاورزی خوزستان، مبلغ ۱ میلیون و ۳۰۰ هزار ریال به شرکت کشاورزی خوزستان پرداخت شد (اطلاعات، ۱۳۳۰، ش. ۸/۷۷۵۶).

همچنین، کشاورزان آسیب‌دیده از بلایای طبیعی، ازجمله زارعان رودسر و دیگر مناطق گیلان، از حمایت‌های مالی و تسهیلات بانکی بهره‌مند شدند (اطلاعات، ۱۳۳۰، ش. ۸/۷۶۷۱). این حمایت‌ها، دسترسی روستاییان به منابع مالی را آسان‌تر کرد و زمینه‌نوسازی ابزار تولید و گسترش سطح زیر کشت را فراهم آورد.

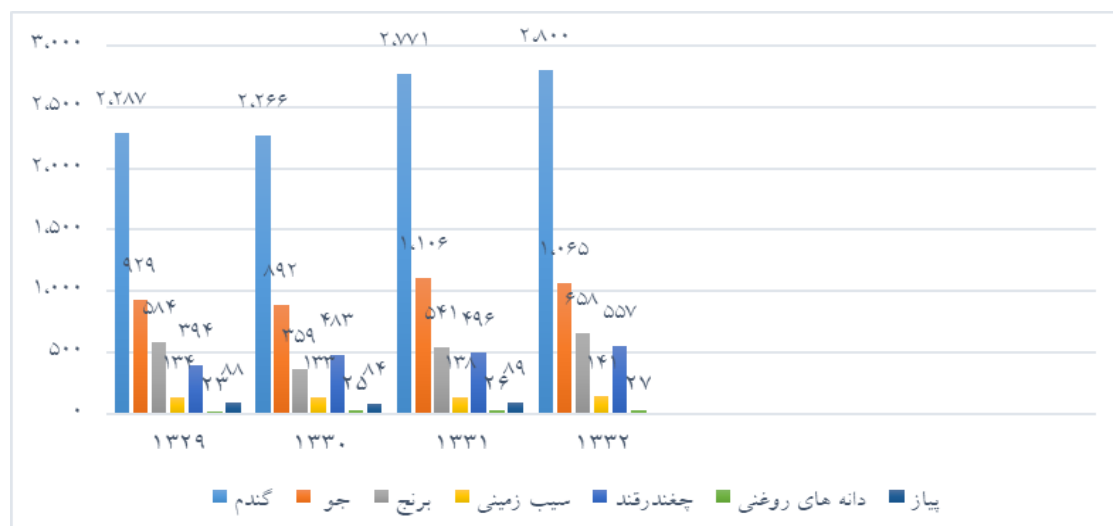
دولت در زمینه قیمت‌گذاری محصولات و تنظیم بازار نیز برای حمایت از تولیدکنندگان داخلی وارد عمل شد. افزایش قیمت محصولات کشاورزی، افزایش پیش‌پرداخت‌ها به کشاورزان و جلوگیری از ورود محصولات مشابه داخلی، از جمله اقدام‌های مهم دولت در این زمینه بود. در سال ۱۳۳۱، وزارت دارایی برای ارتقای سطح کشت توتون سیگار، قیمت خرید مواد اولیه آن را از زارعان افزایش داد (روزنامه **باختر امروز**، ۱۳۳۱، ش. ۷/۹۶۲). همچنین، در اواخر همان سال، تصمیم گرفته شد پیش‌پرداخت به کشاورزان پنبه‌کار از ۱۵۰۰ ریال در هر هکتار به ۲۵۰۰ ریال و کشاورزان چغندرکار از ۱۵۰۰ ریال به ۲۰۰۰ ریال افزایش یابد (روزنامه **باختر امروز**، ۱۳۳۱، ش. ۶/۱۰۱۰). از سویی دیگر، به‌منظور حمایت از چای‌کاران داخلی، تصویب‌نامه‌ای صادر شد که به‌موجب آن، از ابتدای سال ۱۳۳۱ حق وارد کردن چای خارجی فقط به شرکت‌هایی واگذار می‌شد که طبق مقررات تصویب‌نامه در تهران یا شهرستان‌ها تشکیل می‌گردیدند و متشکل از باغداران چای، صاحبان کارخانجات چای‌سازی و بازرگانان واردکننده چای بودند (مجله **بانک ملی ایران**، ۱۳۳۱،

ش. ۴/۱۲۱). هدف از ایجاد این شرکت‌ها برقرار کردن ارتباط میان تولیدکنندگان و واردکنندگان چای و بهره‌مند کردن هر دو گروه در مدیریت بازار بود تا از واردات بی‌رویه این محصول به کشور جلوگیری شود. به این ترتیب، سیاست قیمت‌گذاری و تنظیم بازار نیز در خدمت تقویت تولید داخلی قرار گرفت. اقدام‌های یادشده -که تنها نمونه‌هایی از سیاست‌های دولت در حمایت از کشاورزی است- نشان می‌دهد که دولت با بررسی نیازهای بخش‌های مختلف کشاورزی، اقدام‌های اصلاحی لازم را برای افزایش بهره‌وری کشاورزی انجام می‌داد. نتیجه این سیاست‌ها در داده‌های آماری نیز بازتاب یافت؛ **جدول ۱** میزان تولید محصولات مهم کشاورزی و تغییرات آن‌ها را در فاصله سال‌های ۱۳۲۹ تا ۱۳۳۲ نشان می‌دهد. **نمودار ۱** (برگرفته از **جدول ۱**) روند صعودی تولید را به‌صورت تصویری تأیید می‌کند. با توجه به اینکه بخش مهمی از اقلام صادراتی ایران را محصولات کشاورزی تشکیل می‌داد، رشد تولید محصولات زارعی و دامی رابطه‌ای مستقیم با گسترش صادرات غیرنفتی داشت و به‌عنوان یکی از ارکان سیاست کاهش وابستگی به درآمدهای نفتی محسوب می‌شد.

جدول ۱. میزان تولید محصولات کشاورزی (سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۳۲) (واحد = ۱۰۰۰ تن)

سال	گندم	جو	برنج	سیب‌زمینی	چغندر قند	دانه‌های روغنی	پياز
۱۳۲۹	۲۲۸۷	۹۲۹	۵۸۴	۱۳۴	۳۹۴	۲۳	۸۸
۱۳۳۰	۲۲۶۶	۸۹۲	۳۵۹	۱۳۳	۴۸۳	۲۵	۸۴
۱۳۳۱	۲۷۷۱	۱۱۰۶	۵۴۱	۱۳۸	۴۹۶	۲۶	۸۹
۱۳۳۲	۲۸۰۰	۱۰۶۵	۶۵۸	۱۴۱	۵۵۷	۲۷	۹۴
درصد رشد تولید سال ۱۳۳۲ به ۱۳۲۹	+۲۲/۴	+۱۴/۶	+۱۲/۶	+۵/۲	+۴۱/۳	+۱۷/۳	+۶/۸

(خامه‌ای، ۱۳۷۵، ص. ۱۴۱)

نمودار ۱. تولید محصولات کشاورزی در سالهای ۱۳۳۲-۱۳۲۹

۵. قراردادهای پایاپای و پرداخت دولت ملی

پس از آنکه دادوستد با کشورهای که معاملات با آنها به لیره انجام می شد، به دلیل مقررات بانک انگلستان دچار وقفه شد، دولت دکتر مصدق به منظور تسهیل در همکاری بازرگانی ایران با این کشورها، قراردادهای پایاپای خصوصی، بازرگانی، مبادله کالا و نیز پرداخت منعقد کرد. براساس قراردادهای پایاپای، هر کشوری که به ایران کالا صادر می کرد، در مقابل ملزم به واردات کالا از ایران بود. با عقد این قراردادها نه تنها صادرات ایران افزایش می یافت، بلکه نوسانات بهای ارز نیز نمی توانست بر وضعیت اقتصادی کشور اثر نامطلوب بگذارد (تواناییان فرد، ۱۳۶۲، ص. ۳۳).

در سالهای ۱۳۳۰-۱۳۳۲، قراردادهای بازرگانی و پرداخت بین ایران و شماری از کشورها از جمله ایتالیا، مجارستان، چکسلواکی و لهستان منعقد گشته و به تصویب هیئت دولت رسید. همچنین طی تصویب نامه صادر شده در بهمن ماه ۱۳۳۰، انعقاد قرارداد پایاپای خصوصی با مؤسسات بازرگانی کشورهایی که با ایران قرارداد پرداخت نداشتند، مجاز شد (روزنامه باختر امروز، ۱۳۳۱، ش. ۵/۸۸).

براساس این تصویب نامه، بازرگانان یا مؤسسات بازرگانی مقیم چنین کشورهایی می توانستند در بانک ملی ایران حساب ریالی باز کنند و بهای کالاهای وارداتی را به نرخ رسمی به انضمام گواهی نامه (هر دلار ۴۷/۵۲ ریال) به این حساب منظور کرده و سپس از همان وجوه برای خرید و صدور کالاهای صادراتی استفاده کنند (استادوخ، ۲۵-۲۶۸-۱۳۳۱). روندی که به تداوم مبادلات بازرگانی ایران در شرایط محدودیت ارزی کمک می کرد.

اقدام هایی که دولت ایران برای انعقاد قراردادهای پایاپای و تنظیم موافقت نامه های بازرگانی انجام داد، سبب گسترش قراردادهای پایاپای پیشین شد و هم زمان زمینه انعقاد موافقت نامه های جدید با بسیاری از کشورها را فراهم کرد. به طور کلی در پایان دولت مصدق، ایران با کشورهای شوروی، آلمان، ایتالیا، ژاپن، هلند، بلژیک، چکسلواکی، لهستان و نیز مجارستان قراردادهای پایاپای بسته و با کشورهای دیگری نیز برای بستن آن گفتگو می کرد. نتیجه این قراردادها گسترش بازرگانی با این کشورها و کاهش نسبی سهم کشورهایی بود که مبادلات خود را با ایران بر پایه ارز انجام می دادند، مانند انگلستان و

آمریکا (خامه‌ای، ۱۳۷۵، ص. ۱۲۹). به این ترتیب، دولت می‌توانست با عبور از محدودیت‌های مالی تحمیل شده از سوی لندن و واشنگتن، الگوی مبادلات خارجی ایران را تا حدی از محور این دو کشور به سمت دیگر کشورهای اروپایی و برخی دولت‌های بلوک شرق سوق دهد.

انعقاد این قراردادها علاوه بر اینکه ایران را از تنگنای ارزی نجات می‌داد و ارتباطات جدیدی را با شماری از کشورها ایجاد می‌کرد، در برخی مواقع منافع اقتصادی چشمگیری برای کشور در بر داشت؛ برای نمونه، مطابق قراردادی که ایران با دولت چکسلواکی منعقد کرد، دولت ایران ۶۲ درصد کالای درجه دو و ۳۸ درصد کالای درجه یک را به چکسلواکی صادر و در مقابل، ۶۲ درصد کالای درجه یک و ۳۸ درصد کالای درجه دو از آن کشور وارد می‌کرد. در واقع، براساس این نوع معامله، ایران بیشتر کالاهای کم‌اهمیت‌تر و غیرضروری خود را صادر و در عوض کالاهای ضروری‌تر را وارد کشور می‌کرد (اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۷/۷۸۹۳؛ مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۱، ش. ۵۲۹/۱۲۹). در روابط با مجارستان نیز مطابق موافقت‌نامه‌ای که در بهمن‌ماه ۱۳۳۰ میان دو کشور منعقد شد تا اول اسفند ۱۳۳۱ در مجموع ۵ میلیون و ۳۳۳ هزار و ۴۲۹ فرانک سوئیس کالا از مجارستان به ایران وارد و در همان مدت ۷ میلیون و ۹۸۰ هزار و ۱۷۳ فرانک سوئیس کالا از ایران به مجارستان صادر شد؛ به بیان دیگر، ایران در این مبادلات حدود ۲ میلیون و ۶۰۰ هزار فرانک سوئیس اضافه صادرات بر واردات داشت که از بهبود تراز

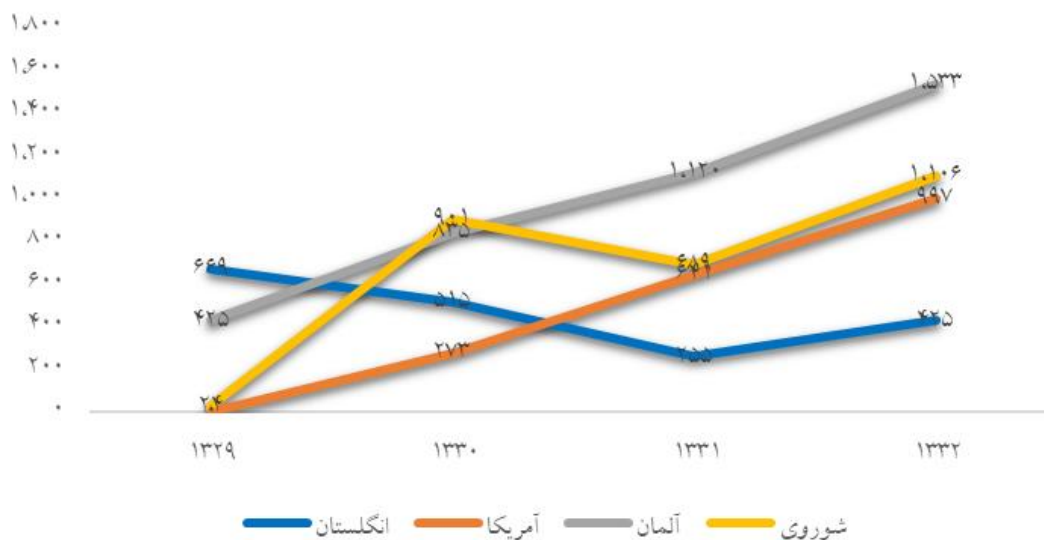
تجاری به سود ایران حکایت می‌کند (اطلاعات، ۱۳۳۱، ش. ۱۲/۸۰۵۳). همچنین، بر پایه آمار گمرکی، در سال ۱۳۳۰ واردات ایران از پاکستان ۹ میلیون ریال و صادرات ایران به آن کشور ۱۵۷ میلیون ریال بود که نشان‌دهنده برتری چشمگیر صادرات ایران در این مبادلات است (فرجام‌نیا، ۱۳۹۲، ص. ۶۶، آمار ۱۳۳۰)؛ باین حال، این روابط در همه مواقع به یک اندازه متوازن نبود. براساس سندی از مرکز اسناد وزارت امور خارجه، در سال ۱۳۳۱ در روابط بازرگانی ایران و لهستان تعادلی میان واردات و صادرات دو کشور برقرار نشد؛ چنان‌که به گفته اسماعیل امجدی، وزیرمختار وقت ایران در لهستان، در آن سال، صادرات آن کشور به ایران ۳۵۸.۴۱۴ کیلوگرم و صادرات ایران به آن کشور فقط ۷ کیلوگرم گزارش شده است (استادوخ، ۲۶-۲۶-۲۶.۴). یکی دیگر از نمونه‌های درخور توجه، روابط بازرگانی ایران و هند بود که از دیرباز به زیان ایران و ناعادلانه توصیف می‌شد. در دوره دولت دکتر مصدق باوجود پیگیری‌ها و تلاش برای بهبود وضعیت، صادرات ایران به هند افزایش یافت؛ اما حجم واردات از این کشور همچنان از صادرات پیشی داشت و تراز بازرگانی به سود هند باقی ماند. این نمونه‌ها نشان می‌دهد که قراردادهای پایاپای و موافقت‌نامه‌های بازرگانی دولت مصدق در بسیاری مواقع به گسترش صادرات ایران، بهبود نسبی تراز تجاری و نیز کاهش بخشی از فشارهای ارزی کمک کرد؛ اما نتایج آن در همه کشورها یکنواخت نبود و برخی نابرابری‌ها در تجارت خارجی ایران همچنان باقی ماند.

۶. تحلیل آماری وضعیت صادرات و واردات ایران در سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۲

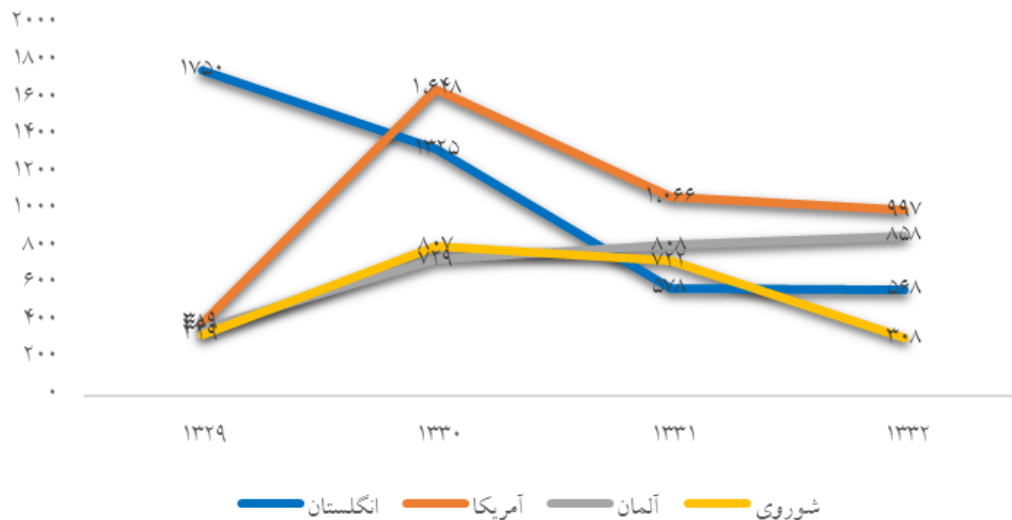
جدول ۲. ارزش بازرگانی کل کشور با کشورهای خارجه در سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۳۲/۱۹۵۰-۱۹۵۳

مبادلات ایران با سایر کشورها	رسیده‌ها (میلیون ریال)				فرستاده (میلیون ریال)			
	۱۳۲۹	۱۳۳۰	۱۳۳۱	۱۳۳۲	۱۳۲۹	۱۳۳۰	۱۳۳۱	۱۳۳۲
شوروی	۳۲۹	۸۰۷	۷۲۲	۳۰۸	۲۴	۹۰۱	۶۸۹	۱۱۰۶
آلمان	۳۶۰	۷۲۹	۸۰۸	۸۵۸	۴۲۵	۸۳۵	۱۱۲۰	۱۵۳۳
انگلیس	۱۷۵۰	۱۳۲۵	۵۷۸	۵۶۸	۶۶۹	۵۱۵	۲۵۵	۴۲۵
پاکستان	۷	۹	۷	۱	۱۸۶	۱۵۷	۳۰۷	۵۱۴
هندوستان	۶۲۵	۶۲۴	۵۲۵	۴۱۰	۵۳	۱۱۳	۱۷۷	۱۹۷
آمریکا	۳۸۹	۱۶۴۸	۱۰۶۶	۹۹۶	۱۹۷۹	۲۷۳	۶۴۱	۹۹۷
ژاپن	۱۲۱	۱۵۵	۱۵۹	۵۲۳	۱۱۰	۴	۴۹۲	۱۰۵۵
فرانسه	۱۲۴	۲۴۶	۱۲۱	۱۲۷	۱۳۴	۶۹	۱۳۱	۳۷۰
بلژیک	۱۰۱	۱۸۸	۱۰۶	۲۱۹	۱۷۲	۱۳۰	۱۰۴	۹۹
سایر کشورها	۱۲۳۵	۱۲۸۰	۹۳۹	۱۳۰۶	۱۳۳۲	۱۳۲۲	۱۸۴۵	۲۳۹۳

(فرجام‌نیا، ۱۳۹۲، ص. ۷۸-۹۰، آمار ۱۳۳۲)

نمودار ۲. روند صادرات ایران به چهار شریک اصلی تجاری ۱۳۲۹-۱۳۳۲

نمودار ۳. روند واردات ایران از چهار شریک اصلی تجاری ۱۳۳۲-۱۳۲۹

آلمان در سال‌های ۱۳۳۱ و ۱۳۳۲ نخستین خریدار محصولات تولیدی ایران بود (نمودار ۲، خط طوسی) و در زمینه صادرات به ایران نیز پس از آمریکا در رتبه دوم قرار داشت. (نمودار ۳، خط طوسی) گسترش روابط تجاری ایران و آلمان در این دوره تا حدی بود که مجله/کونومی درین چاپ استانبول مقاله‌ای در این باره منتشر کرد و یادآور شد که آلمان پس از جنگ جهانی دوم که به کلی بازار ایران را از دست داده بود، در این دوره به سرعت این وضعیت را جبران کرد. به گونه‌ای که سهم صادرات ایران به آلمان از ۴ درصد در سال ۱۳۲۶-۱۳۲۷ به ۱۷ درصد در سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۳۰ رسید و سهم واردات ایران از آلمان نیز در همین مدت از ۴ درصد به ۸ درصد افزایش یافت (استادوخ، ۲۶۱-۲۶-۲۲-۱۳۳۰). پس از آلمان، اتحاد جماهیر شوروی بیشترین مبادلات بازرگانی را با ایران انجام داد. واردات ایران از شوروی از ۳۲۹ میلیون ریال در سال ۱۳۲۹ به ۸۰۷ میلیون ریال در سال ۱۳۳۰ و ۷۲۲ میلیون ریال در سال ۱۳۳۱ رسید (نمودار ۳، خط زرد). در مقابل، شوروی در سال ۱۳۳۰ با خرید ۹۰۱ میلیون ریال کالا،

مقایسه آمار ارائه شده در جدول ۲، بهبود عملکرد دولت را در زمینه بازرگانی خارجی کشور در سال‌های ۱۳۳۰ تا ۱۳۳۱ نشان می‌دهد. نمودار ۲ و نمودار ۳ نیز این روند را برجسته می‌کند. در این دوره، تحت تأثیر اوضاع سیاسی، روابط بازرگانی ایران با انگلستان و آمریکا کاهش یافت؛ به طوری که میزان واردات ایران از انگلستان از ۱۰۰۰ میلیون و ۳۲۵ هزار ریال در سال ۱۳۳۰ به ۵۷۸ میلیون ریال در سال ۱۳۳۱ رسید و صادرات ایران به این کشور نیز از ۵۱۵ میلیون ریال به ۲۵۵ میلیون ریال کاهش یافت. (نمودار ۲ و نمودار ۳، خط آبی) همچنین، صادرات آمریکا به ایران از ۱۰۰۰ میلیون و ۶۴۶ هزار ریال در سال ۱۳۳۰ به ۱۰۰۰ میلیون و ۶۶ هزار ریال در سال ۱۳۳۱ کاهش پیدا کرد. (نمودار ۳، خط نارنجی) همان طور که پیش‌تر اشاره شد، یکی از دلایل کاهش روابط بازرگانی ایران و آمریکا، لغو موافقت‌نامه تبدیل لیره به دلار توسط دولت انگلستان بود.

در مقابل، روابط بازرگانی ایران با برخی کشورها، از جمله آلمان و اتحاد جماهیر شوروی، پیشرفت چشمگیری داشت. مطابق داده‌های آماری جدول ۲،

نخستین خریدار محصولات ایران بود، که این رقم در سال ۱۳۳۱ به ۶۸۹ میلیون ریال کاهش یافت و شوروی را پس از آلمان در رتبه دوم قرار داد (نمودار ۲، خط زرد).

مطابق جدول ۲، همان‌طور که پیش‌تر نیز اشاره شد درحالی‌که روابط بازرگانی ایران با برخی از کشورها -ازجمله پاکستان- منافع فراوانی برای ایران به همراه داشت، میزان صادرات ایران به هندوستان در مقایسه با واردات از این کشور اندک بود. واردات ایران از پاکستان از ۹ میلیون ریال در سال ۱۳۳۰ به ۷ میلیون ریال در سال ۱۳۳۱ و تنها ۱ میلیون ریال در سال ۱۳۳۲ کاهش یافت؛ در مقابل، صادرات ایران به

پاکستان از ۱۵۷ میلیون ریال در سال ۱۳۳۰ به مبلغ ۳۰۷ میلیون ریال در سال ۱۳۳۱ و ۵۱۴ میلیون ریال در سال ۱۳۳۲ افزایش پیدا کرد. این روند نشان می‌دهد که پاکستان در این سال‌ها به یکی از بازارهای روبه‌رشد برای کالاهای ایرانی تبدیل شد، درحالی‌که تراز بازرگانی با هند همچنان به زیان ایران باقی ماند. درمجموع، این تحولات نشان می‌دهد که در دوره دولت مصدق ترکیب شرکای تجاری ایران عوض شد؛ یعنی سهم انگلستان و آمریکا در مبادلات کاهش یافت و در عوض کشورهای مانند آلمان، شوروی و پاکستان به مهم‌ترین طرف‌های تجاری ایران تبدیل شدند.

جدول ۳. فرستاده‌های بازرگانی کل کشور در سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۳۲

ارزش = میلیون ریال

وزن = میلیون کیلوگرم

سال	کالاهای فرستاده (جز مواد نفتی و محصول شیلات دریای مازندران)		مواد نفتی فرستاده		محصول فرستاده شیلات ماهی ایران	
	وزن	ارزش	وزن	ارزش	وزن	ارزش
۱۳۲۹	۱۸۹	۳۴۹۴	۳۱۲۱۶	۲۲۱۸۴	۴	۶۹
۱۳۳۰	۲۸۳	۴۳۱۹	۹۱۵۸	۶۸۴۲	۴	۷۱
۱۳۳۱	۳۵۱	۵۷۵۰	۱۳	۱۱	۴	۸۱
۱۳۳۲	۴۴۳	۸۳۱۸	۲۳۹	۲۶۳	۱	۱۰۸

(فرجام‌نیا، ۱۳۹۲، ص. ۷۱، آمار ۱۳۳۲)

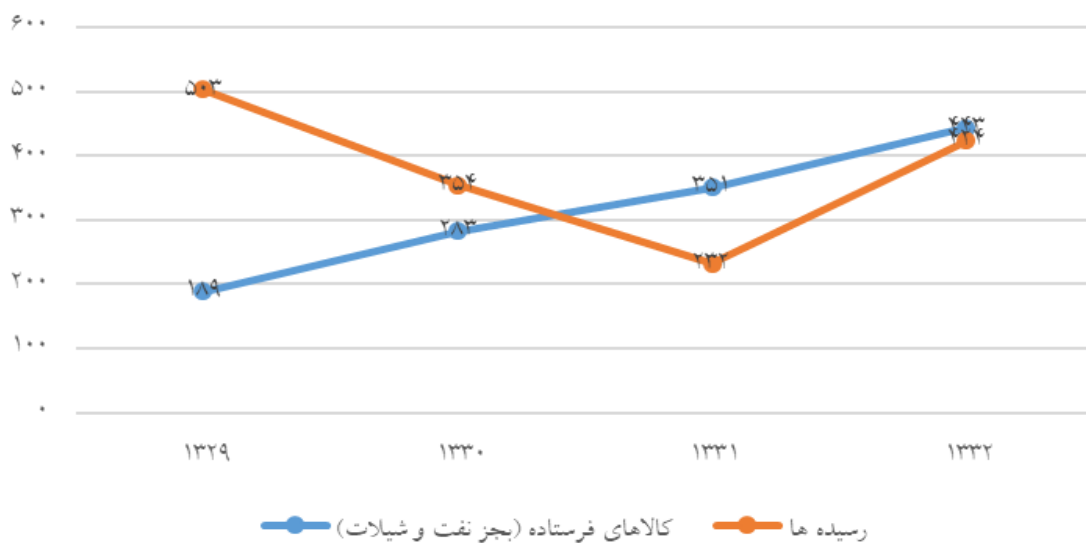
جدول ۴. رسیده‌های بازرگانی کل کشور در سال‌های ۱۳۲۹-۱۳۳۲

ارزش = میلیون ریال

وزن = میلیون کیلوگرم

سال	کالاهایی که حقوق گمرکی پرداخته یا بر طبق قانون تعرفه گمرکی از پرداخت حقوق گمرکی بخشوده شده است		کالاهایی که با بخشودگی از پرداخت حقوق گمرکی به کشور رسیده است	
	وزن	ارزش	وزن	ارزش
۱۳۲۹	۵۰۳	۶۲۴۳	۱۵۵	۸۶۷
۱۳۳۰	۳۵۴	۷۰۱۱	۵۴	۳۹۴
۱۳۳۱	۲۳۲	۵۰۳۱	۲۲	۱۷۵
۱۳۳۲	۴۲۴	۵۳۲۴	۳۶	۴۳۲

(فرجام‌نیا، ۱۳۹۲، ص. ۷۵، آمار ۱۳۳۲)

نمودار ۴. رسیده‌ها و فرستاده‌های بازرگانی ایران در سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۲۹

واحد: وزن (هزار کیلوگرم)

بحران نفت و کمک‌های بانک ملی نیز در افزایش صادرات کشور مؤثر بود (مجله بانک ملی ایران، ۱۳۳۱، ش. ۱۲۲ و ۷۷/۱۲۳).

گزارش‌های مربوط به بازرگانی خارجی ایران در سال ۱۳۳۱ نشان می‌دهد که میزان صادرات کشور نسبت به سال ۱۳۳۰ حدود ۸۱ هزار تن (۴۵ درصد) از نظر وزن و ۱۰۰۰ میلیون و ۴۴۲ هزار ریال (۴۰ درصد) از نظر ارزش افزایش یافته بود. واردات کشور نیز در سال ۱۳۳۱ نسبت به سال ۱۳۳۰ حدود ۱۲۲ هزار تن (۲۹ درصد) از نظر وزن و حدود ۱۰۰۰ میلیون و ۹۷۹ هزار ریال (۳۵ درصد) از نظر ارزش کاهش داشت (فرجام‌نیا، ۱۳۹۲، ص. ۶۳، آمار ۱۳۳۱). این کاهش واردات و افزایش صادرات دلایل فراوانی داشت؛ دولت با ارائه تسهیلات و انعقاد قراردادهای بازرگانی با کشورهای خریدار محصولات ایرانی، گام‌های مؤثری در جهت توسعه صادرات برداشت و بازارهای فروش محصولات خود را گسترش داد. در همین دوره، روزنامه‌های اقتصادی

جدول ۳ و جدول ۴، وضعیت کلی صادرات و واردات را براساس آمار ارائه‌شده اداره کل کمرگ نشان می‌دهند. بر پایه این داده‌ها، میزان صادرات در سال ۱۳۳۰ نسبت به سال پیشین حدود ۹۳ هزار تن (۴۹ درصد) از نظر وزن و حدود ۸۲۶ میلیون ریال (۲۴ درصد) از نظر ارزش افزایش یافته بود. نمودار ۴ (خط آبی) روند صعودی صادرات غیرنفتی را به‌وضوح نشان می‌دهد. واردات کشور نیز در همین مدت حدود ۱۴۹ هزار تن (۲۹ درصد) از نظر وزن کاهش و حدود ۷۶۸ میلیون ریال (۱۲ درصد) از نظر ارزش افزایش داشت (نمودار ۴، خط نارنجی) (فرجام‌نیا، ۱۳۹۲، ص. ۵۲، آمار ۱۳۳۰). علت اصلی افزایش صادرات ایران، تقاضای فزاینده برای مواد خام در مراکز تولید صنعتی بود که بر اثر اجرای برنامه‌های تسلیحاتی و خریدهای احتیاطی دولت‌ها و افراد پدید آمده بود و ناهم‌ترازی شدیدی نیز در بازار مواد اولیه ایجاد کرد. برخی عوامل داخلی، از قبیل نیاز به ارز صادراتی برای واردات کالا، کمبود ارز ناشی از

صادرات کشاورزی و مواد خام غیرنفتی در تأمین ارز خارجی پررنگ‌تر شد.

نتیجه‌گیری

با ملی شدن صنعت نفت و تیرگی روابط ایران و انگلستان، دولت انگلستان با اعمال تحریم‌های اقتصادی فروش نفت ایران را متوقف کرد. دولت دکتر مصدق در ابتدا تصور می‌کرد که قطع درآمدهای نفتی موقتی است و امیدوار بود بتواند در جریان مذاکرات با انگلستان، منافع ایران را حفظ کند. ازسوی دیگر، دولت به‌خوبی آگاه بود که وابستگی اقتصادی به نفت، عامل کلیدی در تداوم روابط زیر سلطه با قدرت‌های خارجی است؛ ازاین‌رو، یکی از اهداف اصلی سیاست اقتصادی خود را کاستن از این وابستگی قرار داد.

با طولانی شدن اختلافات و تداوم قطع درآمدهای نفتی، دولت کوشید کشور را بدون اتکا به این درآمدها اداره کند. این پژوهش نشان داد که در همین چهارچوب، دولت با حمایت از بازرگانان، افزایش تولید کالاهای صادراتی و تصویب مقررات تشویقی برای صادرات توانست وضعیت بازرگانی خارجی را تا حدی بهبود بخشد. همچنین، با انعقاد قراردادهای پایاپای با سایر کشورها، هم مشکل کمبود ارز را کاهش داد و هم بازارهای جدیدی برای محصولات داخلی فراهم کرد؛ موضوعی که به‌ویژه در گسترش صادرات کشاورزی و مواد خام غیرنفتی مشهود است.

بررسی جدول‌ها و آمارهای دوره مطالعه‌شده نشان می‌دهد که در سال‌های دولت دکتر مصدق، حجم و ارزش صادرات غیرنفتی نسبت به سال‌های پیش از ملی شدن نفت افزایش یافته و در مقابل، حجم واردات -به‌ویژه در سال‌های ۱۳۳۰ و ۱۳۳۱- روندی

فرانسه این تحولات را «انقلابی در سیاست اقتصادی ایران» خواندند که مهم‌ترین ویژگی آن، حفظ موازنه بازرگانی بدون اتکا به صادرات نفت بود (استادوخ، ۸۵-۵۰-۲۶.۱۰-۱۳۳۱).

بررسی داده‌های جدول ۳ و جدول ۴ نشان می‌دهد که مقدار صادرات و واردات کشور در سال ۱۳۳۲ نسبت به سال پیشین آن، افزایش یافته است. مطابق گزارش‌های بازرگانی، افزایش صادرات در این سال ناشی از صدور محصولات کشاورزی، مواد معدنی و فرآورده‌های نفتی بود، درحالی‌که افزایش واردات، بیشتر شامل قند و شکر، پارچه‌های پنبه‌ای، روغن‌های کانی و نیز اتومبیل می‌شد (فرجام‌نیا، ۱۳۹۲، ص. ۶۵، آمار ۱۳۳۲). نکته شایان توجه آن است که دولت ملی تا مرداد ۱۳۳۲ اداره امور را بر عهده داشت و افزایش تولید محصولات صادراتی و عقد قراردادهای بازرگانی با کشورهای خریدار، موجب رشد صادرات کشور در این سال شد؛ اما گشایش‌های اقتصادی پس از روی کار آمدن زاهدی و اعطای وام‌های کلان بلاعوض توسط دولت آمریکا، به افزایش واردات کالاهای خارجی انجامید.

به‌طور کلی آمار سال‌های ۱۳۳۰-۱۳۳۲ نشان می‌دهد که حجم صادرات کالاهای غیرنفتی در این دوره افزایش یافته و سهم آن‌ها در کل صادرات کشور بیشتر شده است. در مقابل، هرچند واردات در سال ۱۳۳۲ دوباره افزایش یافت؛ اما کاهش محسوس واردات در سال ۱۳۳۱ نشان می‌دهد که سیاست‌های محدود کردن واردات و تقویت صادرات در دوره دکتر مصدق تا حدی موفق بود؛ بنابراین می‌توان گفت در سال‌های اجرای سیاست‌های دولت دکتر مصدق، تجارت خارجی ایران به تدریج از اتکای کامل به درآمدهای نفتی فاصله گرفت و نقش

منابع

اداره اسناد و تاریخ دیپلماسی وزارت امور خارجه (استادوخ) (۱۳۳۰). کارتن ۴، پوشه ۴، سند ۵۳؛ (۱۳۳۰). کارتن ۲۲، پوشه ۲۶، سند ۲۶۱؛ (۱۳۳۱). کارتن ۲۶، پوشه ۱۱، سند ۴۸؛ (۱۳۳۱). کارتن ۲۶.۸، پوشه ۲۵، سند ۵۴؛ (۱۳۳۱). کارتن ۲۶.۱۰، پوشه ۵۰، سند ۸۵؛ (۱۳۳۳). کارتن ۲۶.۴، پوشه ۲۶، سند ۲۴.

بسوی آینه (۱۳۳۰، ۲۲ شهریور). ش. ۱/۳۶۷.

پوریا، ارسلان (۱۳۹۷). کارنامه مصدق. ققنوس.

تواناییان فرد، حسن. (۱۳۶۲). دکتر محمد مصدق و اقتصاد. علوی.

خامه‌ای، انور (۱۳۷۵). اقتصاد بدون نفت / ابتکار بزرگ دکتر مصدق. ناهید.

خلیلی خو، محمدرضا (۱۳۷۳). توسعه و نوسازی در دوره رضا شاه ۱۲۹۹-۱۲۳۰. جهاد دانشگاهی.

رجبی، بهرنگ (۱۳۹۴). اقتصاد تحریم نفت: جدال بر سر تجربه مصدق. دنیای اقتصاد.

روزنامه اطلاعات (۱۳۳۰، ۲۹ آبان). ش. ۸/۷۶۷۱؛ (۱۳۳۰، ۱۱ اسفند). ش. ۸/۷۷۵۶؛ (شهریور ۱۳۳۱). ش. ۷/۷۸۹۳؛ (۱۳۳۱، ۱۶ شهریور). ش. ۴/۷۸۹۸؛ (۱۳۳۱، ۲۸ مهر). ش. ۸/۷۹۳۱؛ (۱۳۳۱، ۱۹ آذر). ش. ۱/۷۹۷۱؛ (۱۳۳۱، اسفند). ش. ۱۰/۸۰۴۷؛ (۱۳۳۲، ۱۶ خرداد). ش. ۹/۸۸۱۰.

روزنامه باختر/امروز (۱۳۳۰، ۱۰ اسفند). ش. ۱/۷۶۰؛ (۱۳۳۰، ۱۳ اسفند). ش. ۴/۷۶۳؛ (۱۳۳۱، ۱۱ فروردین). ش. ۲/۷۷۹؛ (۱۳۳۱، ۲۶ مرداد). ش. ۵/۸۸۸؛ (۱۳۳۱، ۱ آذر). ش. ۷/۹۶۲؛ (۱۳۳۱، ۲۸ دی). ش. ۶/۱۰۱۰؛ (۱۳۳۲، ۹ خرداد). ش. ۸/۱۱۱۲.

کاهش پیداکرده است؛ به گونه‌ای که در این سال‌ها با کاهش محسوس واردات و رشد صادرات غیرنفتی بخشی از خلأ درآمدهای نفتی جبران شد. این تغییر، از یک سو بیان‌کننده پرننگ‌تر شدن نقش صادرات کشاورزی و مواد خام غیرنفتی در تأمین ارز و در کل صادرات کشور است و ازسوی دیگر، نشان می‌دهد سیاست جایگزینی واردات و محدود کردن ورود کالاهای لوکس و بخشی از کالاهای ضروری قابل تولید در داخل، به کاهش نسبی وابستگی اقتصاد ایران به خارج انجامیده است. داده‌های مربوط به طرف‌های تجاری نیز نشان می‌دهد ترکیب شرکای اصلی ایران از انگلستان و آمریکا به سوی کشورهایی مانند آلمان و شوروی تغییر کرد و بازارهای تازه‌ای برای کالاهای ایرانی به وجود آمد.

بنابراین می‌توان نتیجه گرفت که تجربه دولت مصدق نشان داد که اقتصاد ایران، حتی در شرایط محرومیت از درآمدهای نفتی نیز توان استمرار فعالیت و تأمین بخش مهمی از نیازهای ارزی خود را از طریق گسترش صادرات غیرنفتی و فعال‌سازی سایر بخش‌های تولیدی دارد. هرچند کوتاه بودن دوره دولت، محدودیت زیرساخت‌های تولیدی و فشارهای خارجی، مانع از آن شد که این روند به یک دگرگونی پایدار و اساسی در اقتصاد کشور تبدیل شود. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که تنوع‌بخشی به صادرات غیرنفتی و اتکا به بخش‌های مختلف تولیدی، در شرایط بحران درآمدهای نفتی، می‌تواند به کاهش آسیب‌پذیری اقتصاد کمک کند؛ هرچند در شرایط کنونی، هرگونه سیاست‌گذاری در حوزه کشاورزی باید با در نظر گرفتن محدودیت‌های منابع آب و ملاحظات محیط زیستی انجام شود.

(۱۳۳۲)، اردیبهشت و خرداد). ش. ۱۳۴ و ۹۲/۱۳۵؛ (۱۳۳۲)، مرداد و شهریور). ش. ۱۳۷ و ۳۰۲-۳۰۱/۱۳۸
مختاری اصفهانی، رضا (۱۳۹۶). *اقتصاد بدون نفت به روایت اسناد* (پرویز اسماعیلی و عبدالله گیویان، ویراستار). نشر جمهور ایران.
مؤمنی، فرشاد، و نقش تبریزی، بهرام (۱۳۹۴). *اقتصاد ایران در دوران دولت ملی*. نهادگرا.
همایون کاتوزیان، محمدعلی (۱۳۷۲). *مصدق و نبرد قدرت در ایران*. مؤسسه خدمات فرهنگی رسا.

References

- Bakhtar Emroz Newspaper* (1951, March 10). No. 760/1; (1951, March 13). No. 763/4; (1951, April 11). No. 779/2; (1951, August 26). No. 888/5; (1951, December 1). No. 962/7; (1952, January 28). No. 1010/6; (1952, June 9). No. 1112/8. [In Persian]
Department of Documents and Diplomatic History of the Ministry of Foreign Affairs (Ostadukh) (1951). Carton 4, folder 4, document 53; (1951). Carton 22, folder 26, document 261; (1951). Carton 26, folder 11, document 48; (1951). Carton 26.8, folder 25, document 54; (1951). Carton 26.10, folder 50, document 85; (1954). Carton 26.4, folder 26, document 24. [In Persian]
Ettela'at Newspaper (1951, November 29). No. 7671/8; (1951, March 11). No. 7756/8; (September 1951). No. 7893/7; (1951, September 16). No. 7898/4; (1951, October 28). No. 7931/8; (1951, December 19). No. 7971/1; (1951, March). No. 8047/10, No. 8053/12; (1951, June 16). No. 8810/9. [In Persian]
Farjamnia, I. (2013). *Half-century report on the Iranian economy (1282-1332 AH)*. [Compact disc]. Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
Homayoun Katouzian, M. A. (1993). *Mosaddeq and the Power Struggle in Iran*. Moassese-ye Khadamat-e Farhangi-ye Rasa. [In Persian]

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)*. (۱۳۳۰). ۲۷۱۶۵ - ۴۲۵/۲۴۰-۰۹۰۲۹۳. (۱۳۳۱). ۲۰/۲۴۰-۰۹۰۲۹۳. (۱۳۳۱). ۳۲؛ ۱۵۹، ۱۱۹، ۱۱۸/۲۴۰-۰۷۷۶۱۶. (۱۳۳۱). ۱۸۰، ۱۷۸، ۱۶۹، ۱۶۸، ۱۶۲
فرجام‌نیا، ایمان (۱۳۹۲). *گزارش نیم‌قرن اقتصاد ایران (۱۳۳۲-۱۲۸۲ خورشیدی)*. [لوح فشرده]. کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
مجله بانک ملی ایران (۱۳۳۱، فروردین). ش. ۴/۱۲۱؛ (۱۳۳۱)، اردیبهشت و خرداد). ش. ۱۲۲ و ۷۵/۱۲۳، ۷۶، ۷۷، ۹۲؛ (۱۳۳۱، آذر). ش. ۵۲۹/۱۲۹؛ (۱۳۳۱، اسفند). ش. ۸۵۰/۱۳۲
Journal of the National Bank of Iran (1952, April). No. 121/4; (1952, May and June). No. 122 and 123/75, 76, 77, 92; (1952, December). No. 129/529; (1952, March). No. 132/850; (1953, May and June). No. 134 and 135/92; (1953, August and September). No. 137 and 138/301-302. [In Persian]
Khalili Khoo, M. R. (1994). *Development and modernization during the reign of Reza Shah 1920-1851*. Jahad-e Daneshgahi. [In Persian]
Khamaei, A. (1996). *Economy without oil: The great initiative of Dr. Mosaddeq*. Nahid. [In Persian]
Mokhtari Esfahani, R. (2017). *Non-Oil economy in light of documents (1951 - 1953)*. (P. Esmaili, & A. Givyan, Eds.). Nashr-e Jomhur Iran. [In Persian]
Momeni, F., & Naghsh Tabrizi, B. (2015). *The Iranian Economy During the National Government*. Nehadgara. [In Persian]
National Library and Archives Organization of Iran (NLAOI) (1951). Document ID 27165-240; (1952). Document ID 090293-240; (1952). Document ID 077616-240.
Puriya, A. (2018). *The record of Mossadiq*. Qoqnoos. [In Persian]
Rajabi, B. (2015). *The Oil Sanctions Economy: The Struggle Over Mosaddeq's Experience*. Donya-ye Eghtesad. [In Persian]
Tavanayan Fard, H. (1983). *Dr. Mohammad Mosaddeq and economy*. Alavi. [In Persian]

Towards the Future (1951, September 22). No.

367/1. [In Persian]